

Implementation of requirements of the subject curriculum in literature textbooks

Soltan Huseynoglu

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan. E-mail: soltanhuseynoglu@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-4182-6653>

Abstract. Subject curricula applied as part of the education reform that was realized in our country have targeted an important task to make significant changes in the content of subjects and their teaching process. Improving the quality of education that requires the progress of educational technologies, the disclosure of new approaches essence to our country, their coordination with our achievements, the determining the ways to apply, and so on. are serious requirements for pedagogical science. The emergence of new learning technologies in recent years, and generally, any innovation that had an impact on educational institutions, depends on a clear comprehension of nature, demands, and implementation aspects of subject curricula, and especially its content standards. The article focuses on the essence, requirements, and practice characteristics of content standards for an expressive reading of literary works in accordance with the research topic. The results of the experimental research are interpreted in the article on the basis of concrete examples.

Keywords: Technology, curriculum, standard, experiment, active / interactive learning, logical reading, expressive reading.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.126>

To cite this article: Huseynoglu S. (2020). Implementation of requirements of the subject curriculum in literature textbooks. *Teaching of Azerbaijani Language and Literature*. V. 263, Issue I, pp. 89–112.

Article history: Received — 25.11.2019; Accepted — 18.02.2020

Fənn kurikulumunun tələblərinin ədəbiyyat dərslərində reallaşdırılması

Soltan Hüseynoğlu

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan. E-mail: soltanhuseynoglu@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-4182-6653>

Xülasə. Ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatının tərkib hissəsi kimi tətbiq olunan fənn kurikulumları fənlərin məzmununda və tədrisində ciddi dəyişikliyin aparılmasını mühüm vəzifə kimi qarşıya qoymuş və bu istiqamətdə də az iş görülməmişdir. Təlimin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması tədris texnologiyalarının işlənilib hazırlanmasını, ölkəmizə ayaq açan yeni yanaşmaların mahiyyətinin açıqlanmasını, əldə etdiklərimizlə uzlaşdırılmasını, tətbiqi yollarının müəyyənləşdirilməsini və s. pedaqoji elmin qarşısında ciddi tələb kimi qoyulmuşdur. Son illərdə meydana çıxan təlim texnologiyalarının, ümumiyyətlə hər cür yeniliyin məktəbə yol tapması fənn kurikulumlarının, xüsusən də məzmun standartlarının mahiyyətinin, tələblərinin və tətbiqi xüsusiyyətlərinin aydın dərk edilməsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Tədqiqatın mövzusunə uyğun olaraq bədii əsərlərin ifadəli oxusu üzrə məzmun standartlarının mahiyyətinin, tələblərinin və tətbiq xüsusiyyətlərinin açıqlanması məqalədə diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Eksperimentin tətbiqi ilə aparılmış tədqiqatın nəticələri məqalədə konkret nümunələr əsasında şərh edilmişdir.

Açar sözlər: Texnologiya, kurikulum, standart, eksperiment, fəal/interaktiv təlim, məntiqi oxu, ifadəli oxu.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.126>

Məqaləyə istinad: Hüseynoğlu S. (2020). Fənn kurikulumunun tələblərinin ədəbiyyat dərslərində reallaşdırılması. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi», № 1 (263), səh. 89–112.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib — 25.11.2019; qəbul edilib — 18.02.2020

Giriş / Introduction

Ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatına uyğun olaraq yeni təhsil proqramlarının tətbiqi digər fənlər kimi ədəbiyyat fənninin məzmununda və tədrisində də ciddi dəyişikliyin aparılmasını mühüm bir vəzifə kimi qarşıya qoymuş və bu istiqamətdə də az iş görülməmişdir. Kurikulum əsasında hazırlanmış ədəbiyyat dərsliklərinin ümumtəhsil məktəblərində tətbiqi başa çatdırılmışdır. Dərsliklərin hər biri ilə işləmək üçün metodik vəsaitlər çap olunaraq müəllimlərin istifadəsinə verilmişdir. Lakin etiraf edilməlidir ki, ədəbiyyat fənninin yeni tələblər əsasında tədrisi ilə bağlı məktəbə praktik kömək baxımından yazılara çox az rast gəlinir. Təbiidir ki, məktəb, ilk növbədə metodik yazılarla təmin olunmalıdır. Bu isə metodist alimlərin ciddi araşdırmaları nəticəsində mümkün ola bilər. Meydana çıxan yeni təlim texnologiyalarının hərtərəfli öyrənilməsi, milli təhsilimizdə əldə olunanlarla uzlaşdırılması bu gün mühüm vəzifə kimi qarşıda durur. Məsələn bu gün məktəblərdə aparılan müşahidələrdən, eksperimentə əsaslanan tədqiqatdan aydınlaşır ki, bu və ya digər təlim texnologiyasını fətləşdirmək, universallaşdırmaq, yeganə doğru və səmərəli yol hesab etmək kökündən yanlışdır. Bu yanlış mövqe inkişafın qarşısına siper çəkir, axtarışları ləngidir. Əslində, fərqli texnologiyaların qarşılıqlı əlaqədə tətbiqi üzərində düşünmək, tədqiqatları genişləndirmək, daim faydalı yenilik axtarışında olmaq gərəklidir. Bu yolun səmərəli olduğunu pedaqoji elmlər çoxdan sübut edib. Ciddi pedaqoji araşdırmalarda belə bir fikir dönə-dönə vurğulanıb ki, heç bir təlimi texnologiyasının rolunu şişirtmək, onu əvəzedilməz saymaq doğru deyildir. Texnologiyaların zaman-zaman əvəzlənməsi bu fikri təsdiq edir. Bunu da unutmamaq olmaz ki, hər bir yenilik sələfinin içində yaranır, mahiyyətində faydalı olanları əxz edir, inkişaf etdikcə yeni keyfiyyətlər qazanır və bu, daim təkrar olunur. Ölkəmizdəki məktəblərin təcrübəsindən məlum olur ki, interaktiv təlim ümidləri tam doğrultmur. O, məktəbə çox zəif şəkildə yol tapıb.

Sual yaranır: Interaktiv təlim nə üçün məktəblərimizdə kütləvi şəkildə tətbiq edilmir?

Bu sualın cavabına müxtəlif yazılarımda toxunmuşam. Bunun həm obyektiv, həm də subyektiv səbəbləri olduğunu xatırlatmışam. Amma bu yazımda məsələyə münasibətim fərqlidir. Ümumiyyətlə, yeniliklərin, o sıradan interaktiv təlimin məktəbə geniş yol tapmamasının ən mühüm səbəbini orta ümumtəhsil məktəblərində işləyən müəllimlərin əksəriyyətinin çalışdıqları sahəyə bəslədikləri münasibətdə axtarmaq lazımdır. Araşdırmalar təsdiq edir ki, bu məsələdə müəllimin şəxsiyyəti önəmlidir, vacibdir. Müəllimlərin böyük bir qisminin öz üzərlərində çalışmadıqlarını, elmi-nəzəri, pedaqoji-metodik biliklərini artırmaq qayğısına qalmadıqlarını indi daha tez-tez eşitmək olur. Axı müəllimin öz peşə hazırlığını artırması, yeni peşə keyfiyyətlərini mənimsəməsi DİM-in və hazırlıq kurslarının test kitablarının

öyrənilməsi (oxu: əzbərləməsi) ilə məhdudlaşa bilməz. Rəsmi dövlət sənədlərində təhsilverənlərdə hansı keyfiyyətlərin olması barədə konkret tələblər əksini tapmışdır. Bu gün ümumtəhsil məktəblərində çalışan hər bir müəllim ixtisası üzrə dövrün tələbatına uyğun elmi-nəzəri biliklərə sahib olmalı, özünütəhsil bacarığını daim inkişaf etdirməlidir. Müəllim tədqiqatçılıq, yaradıcılıq keyfiyyətlərinə malik olmalı, müxtəlif məzmunlu layihələrdə, müsabiqə və innovativ proqramlarda iştirak etmək qabiliyyətinə yiyələnəlməlidir. O, özünüifadədə çətinlik çəkməməli, fikrini şifahi və yazılı formada çatdırmağı bacarmalıdır. İxtisasından asılı olmayaraq hər bir müəllim müxtəlif texnologiyalardan, onları qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirməklə istifadə etməyi, fərqli mənbələrdən, o sıradan internet resurslarından və s. bəhrələnməyi, mənimsədiklərini konkret dərsin tələblərinə müvafiq tətbiq etməyi bacarmalıdır.

Bunlar təhsilverənlərlə bağlı müəyyənləşdirilmiş tələblərin bir qismidir. Bu tələbləri ödəməyə qabil müəllimlər çoxdurmur? Əgər çoxdursa, DİM-in imtahanlarla bağlı açıqladığı nəticələr nə üçün ürək açan deyil?

Müəllimlərin özünütəhsil vəziyyəti, həqiqətən, qənaətbəxş deyildir. Məsələn, müəllimlərlə aparılmış sorğudan məlum olur ki, on nəfərdən yalnız biri Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərsləkləri üzrə metodik vəsaitlərə müraciət edir. Metodik vəsaitlərdə isə hər bir sinifdə tədris olunan mövzuların öyrədilməsi üzrə texnologiyanın aydın təsviri verilmişdir. Müəllim ev tapşırığının yoxlanılmasından başlamış interaktiv dərslərin son mərhələsi də daxil olmaqla aparılacaq işin məzmunu barədə bu vəsaitlərdən dolğun təsəvvür qazana bilir. Lakin unudulmamalıdır ki, bu metodik vəsaitlər tövsiyə xarakterlidir. Metodika heç vaxt bütövlükdə təcrübə üçün tam və qəti «resept» vermir və verə də bilməz. Bu da unudulmamalıdır ki, konkret şərait müəllimdən həmişə yaradıcılıq, fərqli yanaşma tələb edir. Doğru deyilir ki, dərslər yaradıcılıqdır. Dərslərdə müəllim yaradıcılığı özünü göstərmirsə, hər dərslərdə nə isə yeni, fərqli yanaşma müşahidə edilmirsə, uğur qazanmaqdan danışmağa dəyməz. Bu yaradıcılıq isə yeniliklərin mənimsənilməsi zəminində mümkündür. Deyilənlərdən aydınlaşır ki, müəllim şəxsiyyəti və hazırlığı yeni təlim texnologiyalarının, ümumiyyətlə, hər cür pədaqoji yeniliyin məktəbdə tətbiqi üçün əsas şərt, başlıca amildir. Müxtəlif təlim texnologiyaları və yeniliklər (TTİMY, interaktiv təlim, keys-metod, kreativ yanaşma və s.) barədə mövcud ədəbiyyatdan bəhrələnməklə, onlara yaradıcı yanaşmaqla, ənənəvi təlimin uğurlu cəhətlərini inkişaf etdirməklə müasir dərslər səmərəli təşkil etmək mümkündür.

Yeni texnologiyaların məktəbə yol tapmamasının başqa səbəbləri də var. Bunları obyektiv səbəblər hesab etmək olar. Müəllimə ardıcıl, müntəzəm metodik kömək göstərilməlidir. Nə qədər acı olsa da, həqiqətdir ki, bu, yazı formasında olanda (məqalə, metodik vəsait və s.) oxucusuna çatmır. Yəni yeni çap olunmuş faydalı metodik yazını axtaran, oxuyan, fikir mübadiləsi aparan belə cəmiyyət hələ formalaşmayıb. Buna görə də müəllimin dərslərdə qarşılaşdığı, müstəqil baş

aça bilmədiyi, ixtiyarında olan çap materiallarından cavab tapmadığı problemləri aydınlaşdırmaq, eləcə də yenilikləri eşitmək və mənimsəmək üçün müntəzəm müraciət edə biləcəyi metodik mərkəz olmalıdır. Bu metodok mərkəzlər ölkənin bütün bölgələrində fəaliyyət göstərməli, başlıcası isə səriştəli mütəxəssislərlə təmin olunmalıdır. Bu sözlərlə biz müəllimin öz bilik və bacarığını təkmilləşdirməsi, ümumiyyətlə inkişaf etməsi qayğısına qalınmasının vacib olduğunu diqqətə çatdırmaq niyyətindəyik.

İnteraktiv təlimin məktəbdə geniş tətbiq edilməməsinin bir mühüm səbəbi bu təlimi yanaşmanın özünün mahiyyəti ilə bağlıdır. Məlumdur ki, interaktiv təlimin əsas tələbi şagirdlərin tədqiqatçı mövqeyində olmasıdır. Təcrübə göstərdi ki, təlim materialının (fəndən asılı olmayaraq) yalnız şagird tədqiqatının əsasında mənimsədilməsi mümkün deyildir. Bunu təlim materialının tək cəhəti ilə izah etmək doğru olmazdı. Mürəkkəb və çətin olan təlimi fəaliyyətdə – öyrətmə-öyrənmə prosesində mahiyyətə nüfuz edilməsi, səbəb-nəticə əlaqələrinin aşkara çıxarılması, ümumiləşdirmələrin aparılması, mənimsənilənlərin sistemə salınması və s. vacib vəzifələri yalnız şagird tədqiqatı əsasında reallaşdırmaq qeyri-mümkündür. Təcrübə təsdiq edir ki, müəllimin bələdçilik fəaliyyətində izaha, şərhə, müdaxiləyə tez-tez ehtiyac yaranır. Müəllim bundan sui-istifadə etməməklə şagirdlərə istiqamət verməlidir, mənimsənilmiş bilik və bacarıqların əlaqələnməsinə, sistem şəklində düşməsinə, bütövlüyə və ümumiləşdirmələrə nail olmalıdır. Təcrübənin diqqət etdiyi başqa bir cəhət isə (bu, birinci səbəblə əlaqəlidir) həmin təlimi yanaşmanın tətbiqi ilə təşkil olunan dərslərdə həddindən çox vaxtın tələb olunmasıdır. Bu, təsadüfi deyildir; tədqiqatçı mövqeyində çalışan şagird xeyli düşünməli, axtarışlar aparmalı olur. Onu da unutmamaq olmur ki, bu təlimi yanaşma təlim materialının həcmcə az olmasına hesablanmışdır. Məsələn, beşinci, yaxud digər siniflərdə öyrədilən kiçik bir hekayənin tədrisinə 2-3 saat yox, 4-5 saat, hətta 6 saat ayırmaq zəruri olur. Əsərin məzmununun öyrənilməsi iki, bəzən üç saat davam etdiyi kimi, təhlili də iki-üç saat çəkməlidir. Bu, şagird tədqiqatının davamlı, səmərəli (vaxt qazanan şagird əlavə mənbələrlə daha ətraflı tanış ola bilir və s.) olması baxımından da vacibdir.

Başqa bir yazımda ötəri toxunduğum və ciddi hesab etdiyim bir məsələ barədə də burada fikir bildirməyi məqsəduyğun sayıram. İnteraktiv təlim ölkəmizə, belə demək olarsa, idxal olunub. Bizim ümumtəhsil məktəblərimizdə mövcud olan təhsilin məzmunu, dərs sistemi ilə zidd olan cəhətləri çoxdur. Təcrübə sübut edir ki, bir dərs saatında interaktiv dərslərin bütün mərhələlərini səmərəli şəkildə həyata keçirmək qeyri-mümkündür. «İlin yaxşı müəllimi» müsabiqəsində müşahidə etdiyimiz onlarla müəllimin (təbii ki, onlar qabaqcıllardır) dərslərində ən başlıca qüsurlar vaxt çatışmazlığı olmuşdur. Deyəcəkləri dərsləri çox ciddi şəkildə planlaşdıran, hər bir tapşırığı, onun icrasına ayrılan vaxtı və s. dəfələrlə ölçüb-biçən müəllimlərin vaxt çatışmazlığı üzündən aciz vəziyyətə düşdüklerini

hər dəfə müşahidə edirdik. Müsabiqə iştirakçısı olan müəllimlər məhz buna görə də dərslərini mərhələləri üzrə işi, necə deyirlər, görüntü xatirinə «nümayiş etdirdilər». Münsiflər də bunu anlayışla qarşılayırdılar.

Buna səbəb nədir? Nə üçün interaktiv dərslər bütün mərhələlərini bir dərslər saatında səmərəli şəkildə reallaşdırmaq mümkün olmur? Bundan çıxış yolu nədir?

Birinci və daha mühüm hesab etdiyimiz səbəb bizdə konkret təlim materialları ilə onun tədrisinə ayrılan vaxt arasındakı nisbətə interaktiv təlimin tətbiqi üçün əlverişli olmamasıdır. Fərqli məktəblərdə eyni mövzuda aparılmış sınaq dərslərinin müşahidəsindən çıxarılmış nəticəyə nəzər salaq; S.S. Axundovun «Nurəddin» hekayəsinin tədrisinə VII sinifdə üç saat ayrılmışdır, onun iki saati məzmun üzrə işə həsr olunur, bir saati isə təhlil dərslərinə verilir. Əsərin həcmi onu bütövlükdə sinifdə oxumağa imkan vermir. Deməli, sinif oxusu ilə ev oxusunu uzlaşdırmaq lazım gəlir. Bu, müəyyən qədər vaxt qazanmağa imkan versə də, məzmunla bağlı tapşırıqların yerinə yetirilməsinə, yəni interaktiv təlimin tələblərinin (oxu: dərslər mərhələlərinin) bütünlüklə reallaşdırılması mümkün olmur. Təhlil dərslərində isə vəziyyət daha acınacaqlı olur; ev tapşırığının yerinə yetirilməsi səviyyəsinin cəmi bir təqdimatın dinlənilməsi və müzakirəsi əsasında müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi 8 dəqiqədən az çəkmir (sinfin səviyyəsindən asılı olaraq bəzən daha çox çəkir), motivasiya, problemin qoyuluşu mərhələsinə sinfin səviyyəsindən asılı olaraq 6 və ya 8 dəqiqə civarında vaxt sərf olunur, kifayət qədər düşündürücü olan tapşırıqları yerinə yetirməklə tədqiqat sualının araşdırılması üçün sinfin səviyyəsindən asılı olaraq 18 ilə 20 dəqiqə arasında vaxt lazım gəlir. Ehtiyatda qalan (əksər hallarda qalmır) bir neçə dəqiqə dərslər digər mərhələlərinin (məlumat mübadiləsi, məlumatın müzakirəsi, nəticə və ümumiləşdirmə və s.) həyata keçirilməsi üçün kifayət edirmi?

Digər bir nümunəyə diqqət edək. G.Mopassanın «Boyunbağı» novellasının tədrisinə Amerika Birləşmiş Ştatlarının adi məktəblərində (bizdə olan vəsait Kaliforniya ştatına məxsusdur) 8 saat ayrılıb. Novellanın tədrisinə həsr olunmuş dərslərin həmin vəsaitdəki təsvirindən aydınlaşır ki, müəllim əsərin nəinki məzmununu və təhlili üzrə işə, hətta esse yazdırmağa, şagirdlərdə həyatı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi istiqamətində işin təşkilinə də vaxt ayırmaq imkanına malik olur.

Aydınlaşır ki, vəziyyətdən bir çıxış yolu tədris materiallarının sayının (həcmi anlamında) əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması ola bilər. Yəni, məsələn, VII sinfin ədəbiyyat dərslərinə indi olduğu kimi, 20 əsər deyil, 10 əsərin daxil edilməsi məqsədəuyğundur.

Bunun nəzərə alınması, gələcəyin işidir. Yaranmış çətinlikdən bu gün bir çıxış yolu dərslər hər bir mərhələsinə yaradıcı yanaşmaq, vaxtdan maksimum qənaətlə istifadə etməkdir. Bu fikrə nümunələrlə aydınlıq gətirək. Tədqiqatın kiçik qruplarda

aparılması meyili bizdə çox geniş yayılıb, bu isə, məlumdur ki, daha çox vaxt tələb edir. Bir sıra hallarda tədqiqatı cütlük şəklində iş formasından istifadə ilə aparmaq məqsədəuyğundur. Eləcə də, bu gün məktəblərimizdə çox nadir hallarda tətbiq edilən fərdi iş formasından istifadə etməklə tədqiqatı təşkil etmək olar. Əldə edilmiş nəticələr isə müsahibənin tətbiqi ilə müzakirə edilir. Bu, differensiallaşdırmaya geniş yol açır, vaxta qənaət etməyə imkan yaradır.

Məktəb təcrübəsində, eləcə də metodik araşdırmalarda interaktiv təlimə yaradıcı yanaşma ilə bağlı mövqelər var. Məsələn, məlumat mübadiləsi ilə müzakirə mərhələlərinin dərslə qovuşuq şəklində reallaşdırılması bu qəbildəndir. Bunu praktika diqtə edir. Məlumat mübadiləsi ilə müzakirəni sərhədləndirmək heç cür mümkün olmur. Məlumat mübadiləsi prosesində təqdimat edənə verilən bircə sual diskussiyanın baş alıb getməsinə səbəb olur. Bu mərhələlərin qovuşmasından vaxta qənaət etmək baxımından yararlanmaq mümkündür.

Yeni təlim texnologiyalarının, eləcə də hər cür yeniliyin məktəbə yol tapması ədəbiyyat fənn kurikulumunun, xüsusən məzmun standartlarının mahiyyətinin, tələblərinin və tətbiqi xüsusiyyətlərinin aydın dərk edilməsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Bu istiqamətdə araşdırmaların genişləndirilməsinə bu gün ciddi ehtiyac duyulur. Tədqiqatın mövzusunə uyğun olaraq bədii əsərlərin ifadəli oxusu ilə bağlı olan məzmun standartının mahiyyətinin, tələblərinin və tətbiq xüsusiyyətlərinin açığlanması diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Yeni proqramda ifadəli oxu üzrə ayrıca məzmun standartının əks olunması və sinifdən-sinifə keçdikcə dərinləşdirilməsi diqqəti cəlb edir. Məktəb təcrübəsinin öyrənilməsindən aydınlaşdı ki, bədii əsərlərin tədrisində ifadəli oxudan istifadə ilə bağlı uğurlu addımlar atılsa da, qüsurlara da yol verilir. İfadəli oxudan daha çox lirik şeirlərin tədrisində istifadə olunması, ifadəli oxunun tətbiqi ilə bağlı qaydaların dərinlən öyrədilməməsi, şagirdlərdə zəruri bacarıqların qədərincə aşılınmaması daha yaxşı nəticələrin əldə edilməsinə mane olur.

Ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxudan istifadənin əhəmiyyəti

İfadəli oxu söz sənətinin öyrədilməsində tətbiq olunan faydalı vasitələrdən hesab olunur. Təsadüfi deyildir ki, ifadəli oxu ədəbiyyat dərslərində istifadə olunan təlim metodu kimi təqdim edilmiş və araşdırılmışdır. Bunun əlbəttə, ciddi səbəbləri var. İlk növbədə, ifadəli oxu əsərin öyrənilməsi vasitəsi kimi dəyərlidir. Elmi-metodik ədəbiyyatda vaxtilə belə bir fikir olmuşdur ki, əsərin məzmununun mənimsənilməsindən sonra şagird onu ifadəli oxumağı bacarırsa, qiyməti qeyd-şərtsiz yüksək olmalıdır. Belə mövqedə olanların fikrincə, əgər ifadəli oxuya nail olunubsa, deməli, mətnin dərinlən qavranılması və ondakı hiss-həyəcana şərik çıxılması həyata keçib. Artıq əsərin təhlilinə ehtiyac yoxdur. Bu fikirlə razılaşmaq çətindir. Təcrübə və sonrakı tədqiqatlardan aydınlaşdı ki, bədii mətnin ifadəli

oxusunun reallaşdırılması gərgin iş, böyük zəhmət tələb edir. Başqa sözlə, mətnin mahiyyəti, məğzi, onda əksini tapmış fikir, hiss və duyğular yalnız məzmunun qavranılması ilə mənimsənilə bilməz. Bu, mətn üzərində əhatəli araşdırmadan, ciddi təhlildən sonra mümkün ola bilər.

Məsələnin başqa, həm də az əhəmiyyətli olmayan tərəfi də var; bu oxu bir sıra qaydalar, texniki şərtlər öyrənilmədən reallaşdırıla bilməz. Deməli, ifadəli oxu metodikasının mənimsənilməsi vacib şərtədir. Təsədüfi deyildir ki, bir sıra xarici ölkələrdə pedaqoji ali məktəblərin filologiya fakültələrində «İfadəli oxu metodikası» fənni tədris olunur.

Aydınlaşır ki, ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxunun əhəmiyyəti barədə danışarkən, ilk növbədə bədii əsərin öyrənilməsi, qavranılması vasitəsi kimi xatırladılmalıdır. Unudulmamalıdır ki, ifadəli oxunun həyata keçirilməsi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan mərhələlərin tətbiqi şəraitində mümkündür. Bu mərhələlərin hər birində icra olunan işlər bədii əsərin dərindən qavranılmasına, ideyasının başa düşülməsinə öz töhfəsini verir. Həmin mərhələlər mövcud ədəbiyyatda aşağıdakı şəkildə təqdim olunur:

- əsərin məzmununun öyrənilməsi;
- ədəbiyyatşünaslıq zəminində təhlil;
- ifaçılıqla bağlı təhlil;
- mətnin səslənən sözdə ifadə edilməsi.

İlk addım – mərhələ ifadəli oxunması nəzərdə tutulan əsərin məzmununun mənimsənilməsidir. Bu, müxtəlif oxu formalarının (səsli, səssiz, fasilələrlə, proqnozlaşdırılmış və s.) tətbiqi ilə həyata keçirilə bilər. Məzmunun ətraflı mənimsənilməsinə nail olmaq üçün fərqli məqsəd güdən işlərin (tanış olmayan sözlərin mənasının aydınlaşdırılması, plan tərtibi, məzmunun müxtəlif formalarda – yığcam, geniş, yaradıcı nağıl edilməsi və s.) yerinə yetirilməsi vacib olur. Bütün bu işlər əsərin öyrənilməsi yolunda mühüm addımlar kimi qiymətləndirilir.

İkinci mərhələ – ədəbiyyatşünaslıq zəminində təhlil bədii əsərin öyrənilməsində daha ciddi əhəmiyyət kəsb edir; əsərin mövzusu, ideyası, obrazları, bədii xüsusiyyətləri və s. məhz bu prosesdə bütün özəlliyi ilə qavranılır.

Üçüncü mərhələ – ifaçılıqla bağlı təhlil həlledici mərhələdir. Bu mərhələdə aparılan işlərlə əsərin bütövlükdə mənimsənilməsinə yekun vurulur. Lakin bu mərhələdə qarşıya qoyulan başlıca məqsəd başqadır. İfaçı oxu üçün vacib olan cəhətlərin çoxunu (əsəri emosional-obrazlı çatdırmağın yollarını, dinləyicilərdə əsərin məzmununa uyğun ovqat yaratmağı, mətnin məzmununa uyğun intonasiya çalarlarını müəyyənləşdirməyi və s.) məhz bu mərhələdə mənimsəyir.

Bu mərhələdə ifaçı əsərin «ikinci müəllifi» mövqeyində olur: əsərdəki fikirləri, ideyanı özününküləşdirir, onda təsvir olunanları bütün təfərrüatı ilə təsəvvüründə canlandırır, mətnaltı mənalara üzə çıxarır, dinləyicilərə nə çatdıracağını – ifaçılıq vəzifəsini müəyyənləşdirir.

Sonuncu mərhələ – mətnin səslənən sözdə ifadə edilməsi ifaların dinlənilməsi və onlara qiymət verilməsi ilə bağlı olsa da, mətnin öyrənilməsinə də (dinlənilənlərin təsiri əsasında) az təsir etmir.

Metodik ədəbiyyatda bütövlükdə «əsinin ifaçılıq təhlili» adlanan bu mərhələlər bədii əsinin dərinədən qavranılmasını təmin edir. Bunsuz əsin ifadəli oxusunu həyata keçirmək mümkün deyildir.

Ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxunun əhəmiyyəti bununla məhdudlaşmır. Mətn üzərində diqqətlə işləyən, fərqli məzmununda tapşırıqları yerinə yetirən şagirdə emosional qavrama addım-addım güclənir. Əsərdəki obrazlı deyim, təsvir və lövhələr ona təsirsiz qalmır, müvafiq emosionallığın baş qaldırmasına, son nəticədə estetik tərbiyəyə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bu, həmçinin şagirdin nitqinin təsirli, ifadəli olmasına, dinləyicilərlə canlı ünsiyyət yaratmasına səbəb olur.

İfadəli oxunun estetik tərbiyə vasitəsi kimi araşdırılması xüsusi tədqiqatın obyektı olmalıdır. Fənni tədris edən müəllim isə V sinifdən başlayaraq bu istiqamətdə sistemli iş aparmalıdır. Bunun reallaşdırılmasına dərslərdəki tapşırıqlar əlverişli imkan yaradır.

İfadəli oxu bütövlükdə şagirdin şifahi nitqinin inkişafında mühüm rol oynayır. Bu, təkə ayrı-ayrı sözlərin sərrast, aydın tələffüz edilməsi, diksiyanın cilalanması anlamında başa düşülməməlidir. Mətn üzərində diqqətlə işləyən şagird özünə məlum olmayan sözlərin mənasını lüğətlərin köməyi ilə aydınlaşdırır və onları nitqinə daxil edir. Bu, şagirdin lüğət ehtiyatını zənginləşdirir. Mətnin səslənən sözdə ifadə edilməsi prosesində isə ədəbi tələffüz normalarına əməl etməli olur.

İfadəli oxu, ümumiyyətlə, dilin gözəlliyinin duyulmasında müstəsna rola malikdir. Unutmaq olmaz ki, ifadəli oxu əzbər öyrənmə, bədii nağıletmə ilə ya başa çatır, ya da müşayiət olunur. Bu isə təkə dil faktlarına diqqətli, həssas münasibətlə məhdudlaşmır, həmçinin şifahi nitqin inkişafına şərait yaradır.

İfadəli oxuya hazırlıq mərhələlərinin hər birində bədii sözə həssas münasibətin formalaşdırılmasına geniş imkan vardır. Xüsusən ədəbiyyatşünaslıq təhlilində bu istiqamətdə işin sistemli təşkili mümkün və faydalıdır.

İfadəli oxunun tərbiyəvi əhəmiyyəti barədə metodik ədəbiyyatımızda az danışılmamışdır. Bunu ilk növbədə təlqin edən bədii əsin ideya-məzmunudur. Yazıçı təsvirləri, başlıcası isə ədəbi qəhrəmanların taleyi, mənəvi aləmi məktəbli-oxucunun hiss və düşüncəsinə güclü təsir edir, onda bu və ya digər əxlaqi keyfiyyətin formalaşmasına səbəb olur. Məsələn, VII sinfin dərslərində S. Vurğunun «Azərbaycan» şeirinin tədrisində ifadəli oxudan istifadə tövsiyə olunur. Təcrübədən məlumdur ki, bu əsin hələ məzmununun öyrənilməsi prosesində şagirdlərdə güclü emosionallıq baş qaldırır. Vətənimizin əsrarəngiz təbii gözəlliklərinin böyük ustalıqla ifadəsi, şeirin təkrar olunmaz bədii gözəlliyi ciddi estetik təsirə malikdir. Müəllimin məqsədyönlü sualları şagirdlərdə vətənə, onun

təbii gözəlliklərinə maraq və məhəbbətin daha da güclənməsinə səbəb olduğu kimi, şeirdəki yüksək sənətkarlıq da bədii-estetik zövqün zənginləşməsinə yol açır. Bu, sonrakı mərhələdə – təhlildə daha da güclənir və əsaslı olur.

Ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxudan istifadə şagirdlərdə müşahidə qabiliyyətinin, təxəyyülün, diqqətin və s. inkişafına da əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Ədəbiyyat fənn kurikulumunda ifadəli oxu üzrə işin məzmunu

Təhsil proqramının – kurikulumun hər üç bölməsində ifadəli oxu ilə bağlı tövsiyə və tələblərə rast gəlmək mümkündür. Strategiyalar bölməsində ifadəli oxu ədəbiyyat dərslərində tətbiq edilən təlim metodu kimi dəyərləndirilir, tətbiqinin əhəmiyyəti üzərində dayanılır. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi bölməsində ifadəli oxu ilə bağlı şagirdlərdə formalaşmış bacarıqların səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi yolları şərh edilir. Kurikulum sənədinin fənnin məzmunu bölməsində isə başlıca diqqət ayrı-ayrı siniflərdə reallaşdırılması nəzərdə tutulan məzmun standartlarının əsaslandırılmasına və əks olunmasına yönəldilmişdir. İfadəli oxu üzrə məzmun standartlarının siniflər üzrə izlənilməsindən aydınlaşır ki, bu oxu ilə bağlı mənimsənilmiş bilik və bacarıqların sinifdən-sinifə dərinləşdirilməsi və zənginləşdirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Bunu Cədvəl 1-dəki ümumiləşdirmədən də görmək mümkündür.

Məlumdur ki, V sinif şagirdləri ibtidai siniflərdə bədii mətnin oxusu ilə bağlı müəyyən bacarıqlara yiyələnmiş olurlar. Bu bacarıqlar daha çox sözlərin, cümlələrin düzgün oxusu, məndəki fikirlərin təhrif edilmədən çatdırılması çərçivəsində olur. Müşahidələrdən aydınlaşır ki, ibtidai siniflərdə diqqət yetirilən ikinci mühüm cəhət oxuda durğu işarələrinin nəzərə alınması istiqamətində yaranır. Təəssüf ki, bu siniflərdə mətnin bədii-emosional qavranılması və çatdırılması diqqətdən kənarda qalır. Bunun bir səbəbini həmin sinifdə oxuyan şagirdlərdə emosional-obrazlı qavramanın zəif olması ilə izah etmək mümkündürsə, digər səbəbini gərgin əmək, keyli vaxt tələb edən bu iş müəllimlərin əksəriyyətinin laqeyd münasibət bəsləməsində görmək lazımdır. Deməli, V sinfin Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində məsələnin məhz bu cəhətinin diqqət mərkəzində saxlanılması vacib olur.

Beşinci sinifdə reallaşdırılan məzmun standartı heca vəznli şeirlərin və sadə süjetli bədii mətnlərin (əfsanə, nağıl, təmsil, hekayə) tədrisində reallaşdırılır. Təbiidir ki, heca vəznli şeirlərdə ifadə olunmuş hisslərin (deməli, müəyyən mənada emosional-obrazlı ifadəliliyin) çatdırılması bu oxunun başlıca məqsədi olur. Eləcə də, süjetli bədii nümunələrdəki hadisələrin oxusu emosional-obrazlı ifadəliliyin mövcudluğu şəraitində mümkündür. Buna nail olunması, artıq qeyd edildiyi kimi, gərgin zəhmət və zaman tələb edir. Proqramda – kurikulumda isə V sinfin sonunda şagirdin bədii nümunələrin məzmununa uyğun ifadəli oxu bacarığına yiyələnməli olması bir vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Cədvəl 1.

s.	Məzmun standartları	Siniflər
1	1.1.2. Heca vəznli şeirləri, sadə süjetli bədii nümunələri (əfsanə, nağıl, təmsil, hekayə) hadisələrin məzmununa uyğun ifadəli oxuyur.	V
2	1.1.2. Heca vəznli şeirləri, süjetli bədii nümunələri (əfsanə, nağıl, dastan, təmsil, hekayə) ideya-məzmununa uyğun ifadəli oxuyur.	VI
3	1.1.2. Heca vəznli şeirləri, süjetli əsərləri (dastan, hekayə, mənzum hekayə) ideya-məzmununa uyğun ifadəli oxuyur.	VII
4	1.1.2. Müxtəlif vəznli (heca, əruz) şeirləri, süjetli əsərləri (dastan,hekayə, novella, dram, poema) ideya-məzmununa uyğun ifadəli oxuyur.	VIII
5	1.1.2. Müxtəlif vəznli (heca, əruz, sərbəst) şeirləri, süjetli əsərləri (poema, hekayə, povest, roman, dram) ideya-məzmununa uyğun ifadəli oxuyur.	IX
6	1.1.2. İfadəli oxudan müxtəlif ədəbi növədə olan əsərlərin emosional-obrazlı qavranılması, təhlili məqsədilə istifadə etməyi bacarır.	X
7	1.1.2. İfadəli oxudan müxtəlif ədəbi növədə olan əsərlərin emosional-obrazlı qavranılması, təhlili və qiymətləndirilməsi məqsədilə istifadə edir.	XI

Bu bacarığı mənimsəməyən şagird VI sinif üçün müəyyənləşdirilmiş məzmun standartının tələbini yerinə yetirə bilməz; VI sinfin sonunda şagird heca vəznli şeirləri, süjetli bədii nümunələri ideya-məzmununa uyğun ifadəli oxumağı bacarmalıdır. Bu, beşinci siniflə müqayisədə mürəkkəbləşdirilmiş tələbdir. Başqa sözlə, VI sinfin şagirdi bədii mətnin ifadəli oxusunda onun ideya-məzmununu başa düşdüyünü nümayiş etdirməli, əsərdəki başlıca fikir barədə dinləyicilərdə də təəvvür yaratmalıdır. Bədii mətnin məzmunu, ideyası mükəmməl qavranılmazsa, belə oxuya nail olmaq mümkün deyildir. Deməli, əsərin məzmununun, onda əksini tapmış fikirlərin əhatəli qavranılması və dəyərləndirilməsi göstərilən standartın reallaşdırılmasına imkan yaradar. Bu, həm də təsdiq edir ki, ifadəli oxunun uğuru əsərin bütövlükdə mükəmməl mənimsənilməsindən asılıdır.

VII sinif üçün müəyyənləşdirilmiş məzmun standartı öz tələbinə görə VI sinfin məzmun standartından fərqlənir. Fərq bədii əsərlərin məzmunundakı mürəkkəbliklə bağlıdır. Təbiidir ki, VII sinfin dərslərinə daxil edilmiş bədii

əsərlər ideya məzmununa görə VI sinifdə tədris edilən əsərlərdən xeyli fərqlənir.

VIII sinif üçün müəyyənləşdirilmiş məzmun standartı yeni vəznin – əruzun əlavə edilməsi ilə fərqlənir. Proqramda əruz vəznli şeirlərin VIII sinifdən başlayaraq tədrisi məqsəduyğun sayılmışdır. Məhz buna görə də əruz vəznində yazılmış şeirlərin ifadəli oxusu ilə bağlı tələb də həmin sinifdən başlayaraq proqrama daxil edilmişdir. Aydınır ki, bu vəznə olan əsərlərin qavranılması kimi, ifadəli oxusu da asan deyildir və şagirddən daha çox zəhmət tələb edir.

IX sinifdə reallaşdırılan məzmun standartı yeni şeir ölçüsünün – sərbəst şeirin oxusu üzrə bacarıqların yaradılması tələbini özündə əks etdirmişdir. Bu sinifdə şagirdlərin yeni janrla – romanla tanış olduqlarını da unutmaq olmaz. Deməli, müəllim bu sinifdə həm sərbəst şeirlərin, həm də roman janrından parçaların ifadəli oxusu üzrə işin təşkilini diqqət mərkəzində saxlamalıdır.

Deyilənlərdən aydınlaşır ki, əsərin ideya-məzmununun ifadəli oxu vasitəsilə dinləyicilərə çatdırılması VI-IX siniflərdə həmin istiqamətdə aparılan işin əsasında dayanır. Buna nail olunması üçün iki istiqamətdə işin aparılması vacibdir. Birincisi, ifadəli oxunun tətbiqi qaydalarının – texniki tərəflərinin mənimsənilməsi ədəbiyyatın bir fənn kimi tədris edilməyə başlandığı V sinifdən həyata keçirilməli, tədricən dərinləşdirilməlidir. İkincisi, əsərin ideya-məzmununun və hissi-emosional qatının qavranılması, duyulması sinifdən-sinfə dərinləşdirilməli və zənginləşdirilməlidir.

İfadəli oxu ilə bağlı X və XI siniflər üçün müəyyənləşdirilmiş məzmun standartları xeyli dərəcədə fərqlidir. Belə ki, X sinif şagirdi ifadəli oxudan müxtəlif ədəbi növə olan əsərlərin emosional-obrazlı qavranılması və təhlili məqsədilə istifadə etməyi bacarmalıdır. Həmin sinifdə bunun uğurla həyata keçirilməsi əvvəlki siniflərdə aparılan işlərin keyfiyyətindən asılıdır. Bu sinfin məzmun standartı şagirddən bədii əsəri daha həssaslıqla qavramağı, ədəbi qəhrəmanların düşüncələrini dərk etməklə yanaşı, hiss və həyəcanlarına da ortaq olmağı bir tələb kimi qarşıya qoyur.

X və XI sinfin məzmun standartları, həmçinin, bədii əsərin təhlilində ifadəli oxudan vasitə kimi istifadə etməyi bir vəzifə kimi müəyyənləşdirmişdir. Bu, ilk növbədə ifaçılıq təhlilinin aparılması qaydalarının mənimsənilməsini zəruri edir. Bu təhlilin mərhələlərinin hərtərəfli mənimsənilməsi X və XI siniflərdə başa çatmalıdır.

XI sinif üçün müəyyənləşdirilmiş məzmun standartında fərqli cəhət də var; belə ki, şagird ifadəli oxudan müxtəlif ədəbi növə olan əsərlərin emosional-obrazlı qavranılması, təhlili və qiymətləndirilməsi məqsədilə istifadə etməyi bacarmalıdır. Nəzərdə tutulan qiymətləndirmə iki şəkildə həyata keçirilməlidir. Əsərin ifaçılıq təhlilində və səslənən sözdə ifadə edilməsində. Təbiidir ki, hər iki halda əvvəlki siniflərdə mənimsənilmiş bilik və bacarıqlara istinad edilmədən keçinmək mümkün deyildir.

Cədvəl 2.

Siniflər	İfadəli oxu tələbinin reallaşdırıldığı əsərlərin sayı
V	7
VII	4
VIII	5
IX	13
X	5
XI	5

Əsərin ideya-məzmununun ifadəli oxu vasitəsilə dinləyicilərə çatdırılması VI-IX siniflərdə həmin istiqamətdə aparılan işin əsasında dayanır. Buna nail olunması üçün iki istiqamətdə işin aparılması vacibdir. Birincisi, ifadəli oxunun tətbiqi qaydalarının – texniki tərəflərinin mənimsədilməsi ədəbiyyatın bir fənn kimi tədris edilməyə başladığı sinifdən həyata keçirilməli, tədricən dərinləşdirilməlidir.

Fənn kurikulumunun tələblərinin ədəbiyyat dərsliklərində reallaşdırılması

İfadəli oxu ilə bağlı tövsiyələrin, izahların ədəbiyyat dərsliklərinə daxil edilməsi tarixi çox uzaq deyildir. 1980-ci illər də daxil olmaqla ədəbiyyat dərsliklərində ən yaxşı halda əsəri ifadəli oxuyun tipli tapşırıqlarla kifayətlənilirdi. İfadəli oxunun necə həyata keçirilməsi, görülcək işin məzmunu müəllimin ixtiyarına buraxılırdı. Təbiidir ki, müəllimlər bu işi şəxsi bilik və bacarıqları səviyyəsində təşkil edirdilər. Nəticə isə ürəkaçan olmurdu. Şagirdlərin bədii əsəri ifadəli, təsirli oxuya bilməmləri barədə mətbuatda vaxtaşırı yazılar dərc olunurdu. 1990-cı illərin ortalarında VIII sinif üçün hazırlanmış ədəbiyyat dərsliyində ilk dəfə olaraq bədii mətnlərin sonunda «İfadəli oxuya hazırlaşın» başlığı altında yığcam tövsiyələr verilmişdi [Hüseynoğlu S., Abbaslı B. 1994]. Dərslik müəllifləri şagirdlərdə ifadəli oxu bacarığının yaradılması yollarını şərh etmiş, bütün deyilənləri konkret bədii nümunələrlə əlaqələndirmişdilər. 2000-ci illərin əvvəllərində pilot məktəblərin V və VI sinifləri üçün çap olunmuş ədəbiyyat dərsliklərində isə bu istiqamətdəki iş daha da dərinləşdirilmişdir. Ümumtəhsil məktəblərinin V-VIII sinifləri üçün həmin onilliyin ortalarında çap olunmuş dərsliklərdə isə artıq ifadəli oxunun ardıcıl tətbiqi müşahidə olunur.

Kurikulum əsasında yazılmış və 2012-ci ildən çap edilməyə başlanmış V-XI siniflərin ədəbiyyat dərsliklərində ifadəli oxunun reallaşdırılması məzmun standartlarına uyğun olaraq sistemli şəkildə əksini tapmışdır. Cədvəl 2 dərslikdəki vəziyyət barədə aydın təsəvvür yaradır.

Əlbəttə, ifadəli oxunun tətbiqi yalnız dərslikdə göstərilmiş bədii əsərlərlə bağlı həyata keçirilmir. Müəllimlər digər əsərlərin tədrisində də ifadəli oxuya müraciət edirlər. Bu oxunun bir sıra tələbləri isə bütün əsərlərin tədrisində reallaşdırılır. Məsələn, növündən, janrından asılı olmayaraq bədii əsərlərin oxusunda fasilələrə əməl edilməsi, məntiqi vurğulu sözlərin tələffüzə fərqləndirilməsi və s. bu qəbildəndir.

Məktəblilərin istifadəsində olan V sinfin ədəbiyyat dərsliyində ifadəli oxu üzrə ilk tapşırıq birinci bədii mətnin – «Ana maral» əfsanəsinin tədrisində təklif edilmişdir. Əsərin öyrənilməsi üçün nəzərdə tutulmuş üç saatin biri – üçüncü saat bütövlükdə ifadəli oxuya ayrılmışdır. Bu, məntiqi yanaşmadır; müəllim şagirdlərin əvvəlki siniflərdə ifadəli oxu üzrə mənimsədikləri bilik və bacarıqların səviyyəsini müəyyənləşdirmək və bu oxu ilə bağlı əhatəli iş aparmaq imkanı əldə edir.

Dərslikdə ifadəli oxu ilə bağlı yığcam məlumat verilmiş, bu məlumatın əks olunduğu mətnin oxusu və müzakirəsi təklif edilmişdir. Mətn aydın, anlaşıqlı olub ifadəli oxunun mahiyyəti, bu oxuya hazırlaşmağın yolları barədə təsəvvür yaradır. Müəllim həmin mətnə ifadə olunmuş fikirlərin həyatı nümunələr əsasında qavranılmasına nail olmalıdır. Mətnlə tanışlıqdan şagirdlərə aydın olur ki, ifadəli oxuda ən mühüm şərt əsərdəki hiss və həyəcana şərik olmaq, əsərdə təsvir olunanları yaşamaqdır. Deməli, oxunun təsirli, inandırıcı, səmimi olması əsərin mütaliəçiyə necə təsir etməsindən asılıdır. Məktəblilərə izah edilir ki, həyatda müşahidə etdikləri fakt və hadisələr barədə necə səmimi, inandırıcı danışarlarsa, əsərin oxusunu da o qayda ilə reallaşdırmalıdırlar.

Mətnə şagird-oxucuya müraciətlə deyilir ki, siz həyatda müşahidə etdiyiniz kədərli, yaxud fərəhli hadisə barədə danışanda qəmli olduğunuz və ya sevincli anlar yaşadığınız səsinizdən aydınca duyulur, əsərdəki hadisələr də sizə o cür təsir etməli, keçirdiyiniz hisslər səsinizdə duyulmalıdır, siz özünüzü həmin aləmdə hiss etməlisiniz...

Şagirdlər ifadəli oxuda istifadə olunan şərti işarələrlə də bu dərsdə tanış olurlar. Əlbəttə, şərti işarələrin hamısı ilə bir dərsdə tanış olmaq mümkün olmadığı kimi, vacib də deyildir. Bu dərsdə onlardan üçünün – səs, fasilə və məntiqi vurğu ilə bağlı olanların üzərində dayanılması məqsədəuyğun sayılmışdır.

Dərslikdə əsərdən üzərində şərti işarələrin əks olunduğu parçanın verilməsi şagirdlərin işini xeyli asanlaşdırır. Əsərdən seçilmiş parçanın ifadəli oxusunu hazırlayan şagirdlərin bir neçəsinin ifası dinlənilib müzakirə edilir.

Ifadəli oxu ilə bağlı növbəti tapşırıq «Yetim İbrahimin nağılı»nda təklif edilmişdir. Standartın tələbünə uyğun olaraq oxuda təsvir olunan hadisənin (bu, mətnə fərqləndirilmiş parçada əks olunmuşdur) məzmununun dinləyiciyə çatdırılması vəzifəsi yerinə yetirilməlidir. «İfadəli oxuya hazırlaşın» başlığı altında verilmiş tövsiyə şagirdlərin səmərəli çalışmasına istiqamət verir: «Öyrəndiyiniz nağılda fərqləndirilmiş parçanı bir daha oxuyun. Burada İbrahimin

böyük təhlükə ilə üzləşdiyi təsvir olunur. Onun başının üstünü ölüm təhlükəsi alır, bu, sizi həyəcanlandırır. Parçanı oxuyarkən bu həyəcan səsinizdə elə aydın duyulmalıdır ki, sizi dinləyənlərə də təsir etsin».

Şagirdlər artıq öyrəndikləri şərti işarələrdən də istifadə etməklə həmin parçanın ifadəli oxusuna hazırlaşırlar.

Göründüyü kimi, ilk dərslər üçün müəyyənləşdirilmiş tapşırıqlar şagirdlərin ifadəli oxu bacarıqlarına tədricən yiyələnmələri baxımından məqsədəuyğundur. Dərslikdəki sonrakı tapşırıqlarda tələblər çoxalır və dərinləşdirilir, janrın xüsusiyyətləri diqqətə çatdırılır. Məsələn, Ə. Cavadın «Azərbaycan! Azərbaycan!» şeirinin tədrisində ifadəli oxu ilə bağlı dərsliyə daxil edilmiş tapşırıq yuxarıda deyilənləri özündə əks etdirmişdir: «Əsər məzmunundan asılı olaraq bəzən uca, yaxud aşağı səslə, sürətlə və ya aramla oxunur. Eləcə də səs fərqli çalar – sevinc, fərəh, yaxud kədər, qəzəb və s. qazanır. Oxuda fasilələr edilir; şeirdə misra daxilində, misraların sonunda fasilələrin edilməsi vacibdir. Mənanın açılmasında əhəmiyyətli olan sözlər (fərqli tələffüz edilməklə) diqqətə çatdırılır».

Tapşırıqda ilk dəfə olaraq şagirdlərə öz ifalarını bədii oxu ustasının ifası ilə müqayisə etmək təklif olunur.

Növbəti tapşırıqda (Ə. Tudənin «Yaşayanlar görəcəklər» şeirinin tədrisində) şagirdlər yeni tələblə («şeiri oxuyarkən dinləyicilərə nələri çatdıracağınızı özünüz üçün aydınlaşdırın. Bu, sizin əsas vəzifəniz olacaqdır») qarşılaşırlar. Bu tələb növbəti tapşırıqda da (X. R. Ulutürkün «Oğul həsrəti» şeirinin tədrisində) təkrar olunur: «Şeirin ilk iki bəndini yenidən nəzərdən keçirin. Həmin bəndləri oxuyarkən dinləyicilərə – sinif yoldaşlarınıza nələri çatdıracağınızı özünüz üçün aydınlaşdırın».

VII sinifdə isə bu tapşırıq daha geniş tələblə təqdim olunur; ifadəli oxunacaq parçanın dəftərdə yazılması, mətnin sağ tərəfində boş yer saxlanması və həmin yerdə ifaçılıq vəzifəsinin yazılması təklif olunur. Tapşırıqda deyilir: «Seçdiyiniz parçanı bir daha diqqətlə oxuyub başlıca fikri aydınlaşdırın. Onun əsasında ifaçılıq vəzifəsini – dinləyicilərə nəyi çatdıracağınızı müəyyənləşdirin» [Ədəbiyyat. 2014].

İfaçılıq vəzifəsinin məzmununun necə olması üzrə nümunə də verilir: «Əhmədin məharəti, bacarığı barədə dinləyicilərdə təsəvvür yaratmaq».

VIII sinfin dərsliyində beş əsərin tədrisində ifadəli oxu üzrə tapşırıq təklif edilmişdir. Təbiidir ki, tapşırıqların tələbləri bu sinifdə bir qədər də dərinləşdirilmişdir. Başlıcası isə VIII sinifdə əruz vəznində olan əsərlərin ifadəli oxusuna daha çox diqqət yetirilmişdir. Bunun səbəbi şagirdlərin bu vəznə ilk dəfə həmin sinifdə tanış olmalarıdır. Əruz vəznində olan əsərlərin ifadəli oxusunun çətinliyini nəzərə alan müəlliflər tapşırıqın uğurla yerinə yetirilməsi üçün tutarlı tövsiyə vermişlər. Tövsiyədə deyilir: «Əruz vəznində yazılmış şeirlərin ifadəli oxusu heca vəznində olan şeirlərin oxusundan fərqlənir. *Təfiləyə* uyğun gələn *bölümü* (misranın parçasını) bütöv oxumaq lazım gəlir. Təfilənin tələbi ilə bir çox hallarda sözlərin

parçalanması ifadənin işini çətinləşdirir. Yəni bölüm bütöv oxunmalı, onların arasında durğulara (fasilələrə) əməl edilməlidir. Bölmələrin oxusu ilə misranın bütövlükdə oxusu arasındakı tənəsüb gözlənilməlidir. Yəni bütün diqqəti bölmələrin oxusuna yönəldib misranın oxusunu unutmaq olmaz. Bölmələrin ustalıqla oxunması, onların arasındakı sərhədin nəzərə çatdırılması bütövlükdə misranın uğurlu oxusunu, fikrin başa düşülməsini təmin edir».

Bu tövsiyədə ifadə olunmuş fikirlər sadə, aydın şəkildə olsa da, müəllimin müvafiq izahı vacibdir. O, qəzəldən seçdiyi beytin oxusunu bir neçə dəfə təkrar etməklə tövsiyədəki fikirlərin əyani başa düşülməsinə nail olmalıdır.

Ümumiyyətlə, əruz vəznində olan əsərlərin ifadəli oxusunu mətnin qəlibə uyğun yazısı əsasında reallaşdırmaq faydalıdır.

Dərslıkdəki tapşırıqların heç də hamısında, haqlı olaraq, eyni işi icra etmək nəzərdə tutulmamışdır. Məsələn, növbəti tapşırıq Ş.İ.Xətayinin «Dəhnamə» əsərinin tədrisində təklif edilmişdir. Artıq əruz vəznində yazılmış əsərlərin ifadəli oxusu ilə bağlı müəyyən təcrübə qazanmış şagirdlərə belə bir tapşırıq üzərində müstəqil işləmək təklif olunur: «Əsərdən beş beytdən az olmayaraq seçdiyiniz parçanın ifadəli oxusunu hazırlayın. Şerti işarələrdən istifadə edin».

VIII sinfin dərslıyində diqqəti çəkən başqa bir məqam da var; şagirdlərə müstəqil öyrəndikləri əsərlərin (Q. Zakir. «Gəlsin», M.V.Vidadi «Durnalar») ifadəli oxusuna hazırlaşmaq təklif edilmişdir. Bu qəbildən tapşırıqlara geniş yer verilməsi şagirdlərdə müstəqilliyin inkişaf etdirilməsi baxımından faydalıdır. Lakin nəticələrin yoxlanılması, müzakirə edilməsi vacibdir.

IX sinfin dərslıyində ifadəli oxu tələbi daha çoxdur [Ədəbiyyat. 2016]. Bunun başlıca səbəbi həmin sinifdə ədəbiyyat fənninə həftədə 3 saatın ayrılmasıdır. Belə bir cəhət də maraqlıdır ki, bu sinifdə ifadəli oxu fərqli təlimi situasiyalarda tətbiq edilir. Daha dəqiq deyilsə, ifadəli oxu sinifdə öyrənilən əsərlərlə bağlı tətbiq edildiyi kimi, müstəqil oxunmuş əsərlər üzrə də tətbiq olunur, eləcə də ev tapşırığı kimi təklif edilir. Belə əvəzlənmə ifadəli oxu üzrə bacarıqların inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Əsasən, klassik ədəbiyyatın əks olunduğu X sinfin dərslıyində ifadəli oxu tələbinə beş əsərin tədrisində rast gəlinir. Bu əsərlərdən üçü əruz vəznində olub daha ciddi hazırlıq işinin aparılmasını tələb edir. Bunu nəzərə alan müəlliflər ifadəli oxu ilə bağlı sinifdə və evdə aparılan işləri uzlaşdırmışlar. Başqa sözlə, məsələn, Nəsiminin «Sıgmazam» qəzəlinin ifadəli oxusu üzrə dərstdə başlanan və bir neçə beyti əhatə edən işi şagirdlər evdə müstəqil olaraq davam etdirirlər. Bunun səmərəli nəticəsini nəzərə alan müəlliflər digər əsərlərin (Füzulinin «Usandırdı», S.Ə. Şirvaninin «Guş qıl» və s.) tədrisində də bu iş üsulundan istifadəyə üstünlük vermişlər.

XI sinfin dərslıyində ifadəli oxu beş əsərin tədrisində xatırladılmışdır. Bu dərslıkdə şagirdlərə təklif edilən tapşırıqlar əvvəki sinifdəkilərdən fərqlənir. Artıq

ifadəli oxunun tətbiqi qaydalarını mənimsəmiş olan onbi-rincilərə tapşırıq şərh-siz – icra edəcəkləri işin ardıcılığı sadalanmadan təklif edilir. Tapşırıqların məzmunundan bu da aydın olur ki, ifadəli oxu əsərin tam başa düşüldüyünü nümayiş etdirməli, ifaçı-şagird oxusu ilə əsəri necə dərk etdiyini, onun dəyərini nümayiş etdirməlidir [Ədəbiyyat. 2006].

Məktəb təcrübəsinin öyrənilməsindən aydın olur ki, ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxunun tətbiqinə fərqli münasibət vardır. Bu oxunun əhəmiyyətini qədərincə dəyərləndirən, tətbiqinə səy edən müəllimlərlə yanaşı, ondan istifadəyə laqeyd olanlar da var. Bu laqeydliyin əsasında daha çox məlumatsızlıq dayanır. Pedaqoji təhsil verən müəssisələrin heç də hamısında ifadəli oxu ilə bağlı olan fənn – «İfadəli oxudan praktikum» tədris edilmir. Müstəqil, özünütəhsil yolu ilə ifadəli oxu metodikasına yiyələnərkən çətinlik çəkən müəllimlər üçün treninqlərin təşkili, ixtisasatırma kurslarında sistemli məşğələlərin keçilməsi faydalı olardı [Ədəbiyyat. 2015].

Müxtəlif ədəbi növdə olan əsərlərin tədrisində ifadəli oxudan istifadə yolları

İfadəli oxu bütün ədəbi növdə və janrda olan əsərlərin tədrisində tətbiq edilir. Bu oxunun tətbiqi qaydalarından çoxu bütün hallarda dəyişilməz qalır. Bir az da dəqiq deyilsə, ifaçılıq təhlilinin bütün mərhələləri növündən, janrından asılı olmayaraq hər bir əsər üzərində iş prosesində reallaşdırılır. Lakin ədəbi növ və janrların özəl xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmalı olan məqamlar da vardır. Nəsr əsərlərinin oxusunda təhkiyənin, lirik növ üzrə işdə vəznlərin tələblərinin nəzərə alınması qaçılmaz olur. Eləcə də dramatik əsərlərin oxusunda dialoq, monoloq və remarkaların çatdırılmasındakı özəlliyin nəzərə alınması vacibdir. Eksperimentin təşkilində bütün bu cəhətlər diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Başlıca diqqət isə ifadəli oxu ilə bağlı nəzəri məlumatla bu oxunun tətbiqi üzrə qaydaların paralel mənimsənilməsinə ayrılmışdır. Eksperimentin gedişində tətbiq olunan ifaçılıq təhlilinin hər bir elementinin izahı və tətbiqi yolları konkret nümunə əsasında gerçəkləşdirilmişdir.

Eksperiment materialı kimi epik və lirik növə məxsus nümunələr seçilmişdir. Onlardan yalnız ikisi (Ə.Məmmədخانlı «Qızıl qönçələr», Q.Zakir «Gəlsin») ilə bağlı aparılmış işin təsviri ilə kifayətlənirik. Bu əsərlərin eksperiment materialı kimi müəyyənəndirilməsi təsadüfi deyildir. Bunlardan birincisi VII sinif şagirdlərinin böyük maraq və həyəcanla mütaliə etdikləri əsərdir. Dərslikdə ikinci əsərin müstəqil öyrənilməsi nəzərdə tutulmuşdur [Qarabağlı Ə. 1968].

Hekayənin tədrisinə ayrılmış ikinci dərs saatının ev tapşırığına mətndən yığcam parçanın («Bu il solğun, qüssəli payızdan sonra şiddətli küləklərlə soyuq bir qış gəldi» cümləsindən «Axşam uşaqlar karxanadan çıxarkən qar yağdı» cümləsindən) dəftərə köçürülməsi təklif edildi. Həmin parça müəllimin təklifi

ilə iki bölümə ayrıldı. Birinciyə aşağıdakı hissə daxil edilmişdir:

a) Bu il solğun, qüssəli payızdan sonra şiddətli küləklərlə soyuq bir qış gəldi. Qoca Firuzun rütubətli zirzəmisində isə hələ də buxarı yanmırdı, odun yoxdu, qırıq bir lampaya neft güclə çatırdı. Qoca Sürəyyanın gecələr titrədiyini görür, səhərə qədər gözüünə yuxu getmirdi.

Bu gün o, Sürəyyanı karxana açılmamış qaranlıq ikən gətirib qapı ağzında qoymuş, özü bazara getmişdi. Bu səhər böyük anbarlardan birinə yük daşınacaqdı. Qoca bu fürsəti əldən qaçırmayıb, hamıdan tez işə başlamaq istəyirdi. Nə cür olursa olsun, bu gün, heç olmasa, bir şələ odunun pulunu qazanmalı idi.

Səhər tezdən yük daşınmağa başlandı. Qoca Firuz bu gün hamını heyrətə salan və yaşına yaraşmayan bir zirəklik və səylə çalışırdı. Günortaya yaxın o, əlli tay daşmışdı.

Hər iki bölümdəki (ikinci bölüm aşağıda verilib) təsvir hekayənin ən təsirli epizodlarındandır. Birinci bölümə Qoca Firuzun və nəvəsi Sürəyyanın yaşadıkları zirzəminin dözülməz şəraiti, qızçıqazın soyuqdan gecələr əziyyət çəkməsi, bunun babaya əzab verməsi, yaşının çoxluğuna, onun üçün çox çətin olmasına baxmayaraq, odun pulu qazanmaq üçün ağır işin altına girməsi yığcam, lakin təsirli boyalarla təsvir edilmişdir. Bu təsvirin əlavə detallarla genişləndirilib təxəyyüldə canlandırılması (eksperimentin təşkil edildiyi siniflərdə iş məhz bu məzmununda qurulmuşdur) vacibdir. Buna nail olmaq üçün şagirdlərə baxdıqları bədii filmlərdən uyğun epizodları xatırlamağı, həyatı müşahidələrini yada salmağı təklif etmək olar. Müəllim dialoq aparmaqla da bir kiçik pəncərəsi olan, ilin heç bir fəslində günəş şüası düşməyən, qaranlıq, rütubətli, soyuq zirzəmi barədə təsəvvürün yaranmasına nail ola bilər. Şagirdlərin diqqəti «Qoca, Sürəyyanın gecələr titrədiyini görür, səhərə qədər gözüünə yuxu getmirdi» cümləsinə cəkilir. Babanın – nəvəsini dərin məhəbbətlə sevən bu qocanın cəkdiyi əzabın duyulması, başa düşülməsi onun hiss və düşüncələrinə ortaq olmaq işini xeyli asanlaşdırır.

Parçanın birinci bölümündə təsvir olunanları şagirdlərin təsəvvür etdiklərinə əmin olandan sonra müəllim məndəki mühüm sözlərin – məntiqi vurğu qəbul edənlərin müəyyənləşdirilməsi üzrə işin təşkilinə başlayır. Azərbaycan dili fənni üzrə mənimsənilmiş bilik və bacarıqlar da tətbiq edilməklə, mətnin ümumi məzmunu nəzərə alınmaqla məntiqi vurğulu sözlər müzakirə əsasında qeyd edilir. Birinci cümlədəki *solğun, qüssəli, şiddətli, soyuq, qış* kəlmələrinin məntiqi vurğulu sözlər olduğu əsaslandırılır. Sonrakı cümlələrdəki – *rütubətli, hələ də, yanmırdı, odun, neft, titrədiyini, səhərə qədər* və s. sözlər də bütün şagirdlərin fəallığı əsasında qeyd edilir.

Bu sözlər təsvir olunanlar barədə təsəvvürün konkretləşməsinə, obrazların başa düşülməsinə əhəmiyyətli təsir edir. Bu işin sonunda bölümün mətnaltı mənası şagirdlərin fəal iştirakı ilə aydınlaşdırılır və adlandırılır: *Qoca Firuzun nəvəsinə məhəbbəti böyükdür!*

Mətnaltı mənanın aydınlaşdırılması ifadəlilik vəzifəsinin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır. Şagirdlər müəllimin istiqamətləndirici sualları əsasında ifadəlilik vəzifəsinin bir neçə variantını təklif edirlər. Əksəriyyət onlardan birini bəyənir: *Qoca Firuzun nəvəsinə sonsuz məhəbbəti və fədakarlığı barədə dinləyicilərdə təsəvvür yaratmaq!*

Növbəti addım fasilələrin növünün və yerinin müəyyənləşdirilməsi olur. Artıq müəyyən təcrübə qazanmış şagirdlər məntiqi fasilələrin yerini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkmirlər.

İkinci bölüm aşağıdakı hissəni əhatə edir:

b) Budur, yenə də növbəti taylardan birini çiyinə alıb anbarın yarıqaranlıq və dik pillələri ilə aşağı enməyə başladı. İki-üç pillə düşmüşdü ki, birdən onun gözləri qaranlıq gətirdi və sanki ayağı altındakı kərpiclər yerindən oynadı. O, əlini hara isə atmaq istədi, lakin bu zaman ona elə gəldi ki, kim isə yuxarıdan daha ağır bir yük tayını onun üzərinə aşırı. O, cəld döşündəki kəndiri boşaldıb, yükü yerə atmaq istədi, lakin macal tapmadı, dizləri titrədi, ayaqları büküldü və daş kimi anbarın boşluğuna yuvarlandı. Dik pillələr onu saxlamayaraq bir-birinin dalınca aşağıya doğru itələdi, nəhayət, o, anbarın kərpic döşəməsi üzərinə sərildi, qışqırmağa, haraya çağırmağa da macal tapmadı.

Aşağıda – anbarda işləyən hamballardan ikisi ona tərəf yüyürdü, yükü qaldıraraq qocanı çıxartdılar. Lakin iş-işdən keçmişdi.

Bu bölümün üzərində işi fərqli şəkildə təşkil etmək olar. Öncə məntiqi vurğulu sözlər müəyyənləşdirilir. Vaxta qənaət baxımından bunun bütün siniflə birgə, müəssisənin təbiiqi ilə icra edilməsi məqsədəuyğundur. Məntiqi vurğulu hesab edilən hər bir sözün mətndəki yeri, rolu, məna yükü aydın başa düşülməlidir. Bunun uğurlu həlli növbəti tələbin – Qoca Firuzun həyəcanını və faciəli ölümünü necə çatdırmaq lazımdır? – səmərəli yerinə yetirilməsinə az təsir etmir. Bu tələbin üzərində düşünən şagirdlərin təxəyyülünü canlandırmaq üçün mətnə əlavə detallar daxil etməklə təsvir olunanların əhatəli təsəvvür edilməsinə nail olmaq lazımdır: Qısaboşlu, arıq, çəlimsiz qoca növbəti dəfə hündür yük tayına yaxınlaşdı. Əlindəki kəndiri iki dəfə ona doladı, önündə diz çöküb kəndiri hər iki qolunun altından keçirib çiyinlərinə kip yapışmasına çalışdı. Xırıltılı və zəif səslə: – Ya Allah, – deyib torpağa dirədiyi əllərinin üstündə ayağa qalxmaq istədi. Yüklə ağır idi, qoca var gücü ilə dartınır, ayaq üstündə durmağa çalışırdı. Rəngi boğulub qaralan Qoca Firuz, nəhayət, yarıbükülü vəziyyətdə dikəldi, torpaqdan ayrıldı. İndi onun gicgahları zərblə vurur, gözləri torlanır, qulaqları uğuldayırdı. «Yəqin bu bağlama o birilərindən ağırdır» – xəyalından keçirdi. Qoca yanırdı, yüklərin hamısı eyni çəkiddə idi, özünün gücü tükənmişdi...

Mətnlə bağlı təsəvvürün bu şəkildə zənginləşdirilməsi təsvir olunanları ifadələrə daha da yaxınlaşdırır, ifanın səmimi və təsirli olmasına səbəb olur...

Növbəti mərhələdə *mətnaltı mənanın* müəyyənləşdirilməsi həyata keçirilir.

Cədvəl 3.

a) Bu il solğun, qüssəli payızdan sonra İşiddətli küləklərlə soyuq bir qış gəldi. I Qoca Firuzun rütubətli zirzəmisində isə hələ də buxarı yanmırdı, I odun yoxdu, qırıq bir lampaya neft güclə çatırdı. I Qoca, Sürəyyanın gecələr titrədiyini görür, I səhərə qədər gözünə yuxu getmirdi. II Bu gün o, Sürəyyanı karxana açılmamış qaranlıq ikən gətirib qapı ağzında qoymuş, özü bazara getmişdi. I Bu səhər böyük anbarlardan birinə yük daşınacaqdı. I Qoca bu fürsəti əldən qaçırmayıb, hamıdan tez işə başlamaq istəyirdi. I Nə cür olursa olsun, bu gün, heç olmasa, bir şələ odunun pulunu qazanmalı idi. II Səhər tezdən yük daşınmağa başlandı. I Qoca Firuz bu gün hamını heyrətə salan və yaşına yaraşmayan bir zirəklik və səylə çalışırdı. I Günortaya yaxın o, əlli tay daşımışıdı.	<i>İfaçılıq vəzifəsi:</i> <i>Qoca Firuzun nəvəsinə sonsuz məhəbbəti və fədakarlığı barədə dinləyicilərdə təsəvvür yaratmaq!</i> Nağılvari Təəssüflə Həyəcanla Aramla Təlaşla Nağılvari

Bunun reallaşmasında bütün sinfin iştirakı təmin edilməlidir. Müxtəlif fikirlərin səsləndirilməsinə, müzakirə şəraitinin yaradılmasına nail olunmalıdır. Eksperiment siniflərində aşağıdakı variant qəbul edilmişdir: *Firuz baba fədakardır!*

Yalnız bu mərhələdən sonra bölümün oxusu üçün *ifaçılıq vəzifəsi* müəyyənləşdirilir. Bu da müzakirə yolu ilə həyata keçirilir. Məlumdur ki, ifaçılıq vəzifəsi fərqli variantlarda formalaşdırıla bilər. Bu, mətnə yanaşmadan asılıdır. Eksperimentin təşkil edildiyi siniflərdə aşağıdakı variant üzərində dayanılmışdır: *Qoca Firuzun faciəli ölüm səhnəsini dinləyicilərin xəyalında canlandırmaq, fədakarlığı, mənəvi gözəlliyi barədəki təsəvvürü tamamlamaq!*

Bu istiqamətdə aparılan işin sonunda şagirdlərin hazırladıqları mətn (burada birinci bölüm təqdim edilir) Cədvəl 3-dəki formada olur.

Dərsin sonunda bir neçə ifa dinlənilib müzakirə edilir, qiymətləndirilir. Qiymətləndirmə məzmun standartına (1.1.2. Heca vəznli şeirləri, süjetli əsərləri

(dastan, hekayə, mənzum hekayə) ideya-məzmununa uyğun ifadəli oxuyur) müvafiq olaraq müəyyənləşdirilmiş meyar əsasında aparılır.

Burada təsviri verilən ikinci eksperiment materialı Q.Zakirin «Gəlsin» rədifli qoşmasıdır. Bu əsərin sinifdə müstəqil öyrənilməsi nəzərdə tutulduğundan ifaçılıq təhlilinin geniş tətbiqinə imkan yaranmışdır. İfadəli oxunun tətbiqi ilə şeirin tədrisi iki variantda reallaşdırılmışdır. Birinci variantda eksperimentin təşkil edildiyi sinifdə dərs deyən müəllimlər təqdim etdiyimiz tövsiyə materialına uyğun olaraq ilk növbədə şeirin fərdi oxusunu təşkil etdilər. Fərdi oxuya ayrılmış vaxt ərzində, həmçinin tanış olmayan sözlərin mənasının aydınlaşdırılması, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi tapşırıq kimi yerinə yetirilmişdir. Şeirin məzmununun hansı səviyyədə mənimsənilməsi, eləcə də digər tapşırıqların nəticələri müsahibənin tətbiqi ilə aşkara çıxarılmışdır. Bu, vaxta qənaət baxımından məqsəduyğundur. Müsahibə prosesində birtərəfli, yanlış izahlara düzəliş verilir, mətnin alt qatlarına nüfuz edilir. Sevgili obrazının – məşuqənin gözəlliyini diqqətə çatdırmaq üçün şairin uğurla işlətdiyi misralara (Bənövşələr salsın başın aşağı, Gül camalın görüb düşün torpağa, Sonalar yerişi ondan öyrənib və s.) diqqət cəlb edilir. Məzmunun mənimsənilməsinə əmin olduqdan sonra ikinci mərhələ – ədəbiyyatşünaslıq zəminində təhlil tətbiq edilir. Müəllim, əsasında aşağıdakı suallar dayanan müsahibə aparır:

1. Əsər hansı mövzuda yazılmışdır?
2. Lirik qəhrəmanın səciyyəvi xüsusiyyətləri hansılardır?
3. Məşuqə obrazını necə səciyyələndirərsiniz?
4. Şeirin bədii xüsusiyyətləri (sözlərin, qafiyələrin seçilməsi, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin rolu, bəndlərin məna baxımından əlaqələndirilməsi və s.) barədə nə deyə bilərsiniz?

Şagirdlər əsərin məhəbbət mövzusunda yazıldığını müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkmirlər. Bunu onlar hələ məzmunun öyrənilməsində anlayırlar. İkinci sualın cavabının əhatəli izahı isə onlar üçün asan olmur. Ümumiyyətlə, klassik ədəbiyyatda məhəbbət mövzusunda yazılmış lirik şeirlərin qəhrəmanı üçün ümumi, səciyyəvi cəhətlərin mövcud olması barədə VIII sinfdə təsəvvür yaratmaq mümkündür. Məsələn burasındadır ki, V-VII sinflərdə ictimai məzmunlu (təbiət təsvirinə həsr olunanlar və s. bura daxildir) şeirlər tədris olunur. VIII sinfdə tədris olunan lirik şeirlərin əksəriyyəti də (Nəsimi «Ağrımaz», Q. Zakir «Durnalar» və s.) ictimai məzmunludur. Deməli, həmin sinifdə dərs deyən müəllim «Gəlsin» qoşmasının tədrisində yaranan imkandan istifadə etməli, lirik qəhrəman obrazı barədə təsəvvürün yaranmasına nail olmalıdır.

Müəllimin istiqamətləndirici sualları əsasında aydınlaşır ki, məhəbbət mövzusunda olan klassik lirik şeirlərin qəhrəmanı sədaqətli aşiq obrazı olur. O, zərif duyğuları, vəfalılığı, sevgilisinin yolunda hər cəfaya hazır olması ilə diqqəti cəlb edir. Ayrılıq həsrəti, fəraq odu onu üzür, üstəlik məşuqəsindən gördüyü

soyuk münasibət çəkdiyi əzabları birə-beş artırır. Bütün bunlara baxmayaraq lirik qəhrəman öz eşqinə sadıq qalır, tutduğu yoldan dönməyi xəyalına da gətirmir...

Məşuqə obrazının təhlili də müəllimin istiqamətləndirici sualları əsasında reallaşdırılır. Aydınlaşdırılır ki, bu obraz haqqında məlumat aşiqin dilindən eşidilir. Məlum olur ki, o, aşiqin gözündə tayı-bərabəri olmayan gözəldir. O, insanlara münasibətində mehriban, qayğıkeş olsa da, öz aşiqinə laqeyddir. Saf məhəbbəti yolunda aşiqin çəkdiyi əzabları məşuqə sanki görmür, davranış və hərəkətləri ilə verdiyi cövr-cəfanı daha da artırır...

Şeyrin bədii xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasında şagirdlərin fəallığı artır; onlar sözlərin ustalıqla seçildiyini, misralarda yerləşdirildiyini misallarla izah edə bilirlər. Eləcə də qafiyələrin uğurlu olduğunu, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin orijinallığını izah etməkdə ciddi çətinlik çəkmirlər.

İkinci variant fərqli şəkildə təşkil edilmişdir. Əsərin oxusunda, məzmununun mənimsənilməsində və təhlilində müxtəlif metod və iş formalarından (ikihissəli gündəlik, problemin həlli, kiçik qruplarda iş və s.) istifadə edilmişdir. Yalnız lirik qəhrəman və məşuqə obrazlarının təhlilində müəllimin istiqamətləndirici suallarından istifadə olunmuşdur.

Xüsusi təhlil mərhələsində aparılan işlər isə hər iki variantda, demək olar, üst-üstə düşmüşdür. Şeyrin mətnini dəftərlərində yazan şagirdlər ilk növbədə *mətnaltı mənanı* müəyyənləşdirmək (icra olunan işlərin hamısı mətn üzərində şərti işarələrlə əks etdirilir) tapşırığını yerinə yetirirlər. Müzakirə nəticəsində üzərində dayanılan variant aşağıdakı şəkildə olur: *Lirik qəhrəman sevdiyi qızı yüksək dəyərləndirir!*

Bunun ardınca *ifaçılıq vəzifəsi* müəyyənləşdirilir: *Lirik qəhrəmanın arzusu və məşuqənin gözəlliyi barədə dinləyicilərdə təsəvvür yaratmaq!*

Növbəti mərhələdə məntiqi vurğulu sözlərin, fasilə ediləcək məqamların müəyyənləşdirilməsi, səsli bağlı tapşırıqların (oxuda aldığı çalarlar, keyfiyyətlərinin necə təzahür etməsi) ardıcıl olaraq yerinə yetirilməsi həyata keçirilir. Üzərində şərti işarələr qoyulmuş mətn Cədvəl 4-dəki şəkli (burada üç bənd verilmişdir) alır.

Şagirdlərdən bir neçəsinin ifası dinlənilib, müzakirə edilir. Qiymətləndirmə müvafiq məzmun standartı, təlim nəticəsi və qiymətləndirmə meyarı əsasında həyata keçirilir.

Nəticə / Conclusion

Tədqiqat aşağıdakı nəticələrin çıxarılmasına imkan vermişdir:

1. İfadəli oxu tələbi V-XI siniflərin dərsliklərində sistemli şəkildə əks etdirilmişdir. Bu, mövcud ədəbiyyat fənn kurikulumundan irəli gələn vəzifə kimi dəyərləndirilməlidir.

Cədvəl 4.

Badi-səba, söylə I mənim yarıma, I Gözəllər çıxıbdı I seyrənə, gəlsin! I Təğafül etməsin, I işrət çağıdır, I İçilir hər yerdə I peymanə, gəlsin! II Bənövşələr salsın I başın aşağı, I Nərgiz olsun I gözlərinə sadağa, I Gül camalın görübl düşsün torpağa, I Bülbülü gətirsin I əfğanə, gəlsin! II Siyah zülfü I tər buxaqda dənənib, I Sonalar yerışı I ondan öyrənib, I Ovçu görmüş I maral kimi səksənib, I Oğrun baxa-baxa I hər yanə, gəlsin! II	<i>İfaçılıq vəzifəsi:</i> <i>Lirik qəhrəmanın arzusu və məşuqənin gözəlliyi barədə dinləyicilərdə təsəvvür yaratmaq!</i> Hərərətlə Heyranlıqla Orta temp Hərərətlə Tempi sürətləndirməklə

2. Ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxudan istifadənin həm təlim, həm də tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Bu oxu bədii əsərin ideya-məzmununun əhatəli mənimsənilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. İfadəli oxunun ardıcıl tətbiqi şagirdlərin bədii-estetik tərbiyəsinə, nitqinin inkişafına, dünyagörüşünün zənginləşməsinə əlverişli imkan yaradır.

3. İfadəli oxunun uğurla reallaşdırılması oxunacaq mətnin ideya-məzmununun mükəmməl mənimsənilməsindən sonra mümkündür. Deməli, əsərin məzmununun öyrənilməsi, təhlilinin həyata keçirilməsi ifadəli oxudan əvvəl reallaşdırılan mərhələlərdir. Bu istiqamətdə aparılan işlər «İfaçılıq təhlili» anlayışının mahiyyətini təşkil edir.

4. İfadəli oxunun uğuru onun nəzəri cəhətləri üzrə məlumatla tətbiqi qaydaları arasındakı əlaqənin gözlənilməsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Bu oxudan istifadəni planlaşdıran müəllim dərstdə tətbiq etdiyi ifadəli oxu qaydasının mahiyyətini izah etməsi faydalıdır. Belə olduqda, şagirdlər ifadəli oxu barədə mənimsədikləri məlumatla praktik işi uğurla uzlaşdırırlar.

5. İfadəli oxunun tətbiqi zamanı ədəbi növ və janrların özəl xüsusiyyətlərinin diqqət mərkəzində saxlanması vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu. (2009). Bakı.
2. Ədəbiyyat. (2005). 10-cu sinif üçün dərslik. Bakı, Çarşıoğlu.
3. Ədəbiyyat. (2006). 11-ci sinif üçün dərslik. Bakı, Çarşıoğlu.
4. Ədəbiyyat. (2012). 5-ci sinif üçün dərslik. Bakı, Bakınəşr.
5. Ədəbiyyat. (2012). 5-ci sinif üçün dərslik. Bakı, Təhsil.
6. Ədəbiyyat. (2012). 5-ci sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı, Bakınəşr.
7. Ədəbiyyat. (2014). 7-ci sinif üçün dərslik. Bakı, Bakınəşr.
8. Ədəbiyyat. (2015). 8-ci sinif üçün dərslik. Bakı, Bakınəşr.
9. Ədəbiyyat. (2016). 9-cu sinif üçün dərslik. Bakı, Bakınəşr.
10. Əhmədov C. (1992). Ədəbiyyat tədrisi metodikası. Bakı.
11. Hüseynoğlu S. (2013). İfadəli oxunun əsasları. Bakı.
12. Hüseynoğlu S., Abbaslı B. (1994). Ədəbiyyat. VIII sinif üçün dərslik. Bakı.
13. Qarabağlı Ə. (1968). Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. Bakı.
14. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulum). (2010). Bakı.
15. Veysova Z. (2007). İnteraktiv təlim. Bakı.